

Светислав ВУЧЕНОВИЋ

ГРАДИТЕЉСКО НАСЉЕЂЕ ХЕРЦЕГ-НОВОГ У ГЕНЕРАЛНОМ-УРБАНИСТИЧКОМ И ПРОСТОРНОМ ПЛАНУ *

Кључне ријечи: Херцег-Нови, генерални урбанистички план, заштита наслеђа

Споменици културе и остали објекти и цјелине који чине градитељско наслеђе Херцег Новог могу се класификовати у неколико основних групација које одговарају главним културно-историјским раздобљима.

Праисторија

У овом временски дугом, а територијално пространом културном слоју, истичу се остаци градњи илирских племена међу којима су два битна типа.

Први чине градине, утврђена упоришта на доминантним положајима, која су понескад имала функцију акрополиса са подграђима развијаним на падинама испод врха. Карактеристичан мотив по којима се могу идентификовати јесу остаци широких сувозидова устројених од мегалитских блокова. У зависности од топографских и других услова у овим градинама налазила су се или стална станишта, или само повремена за случај опасности (рефугијуми).

Испитивањем ширих области, могло се установити да су градине подизане на доминантним врховима и да се међу њима могла успоставити визуелна веза чиме је осигуравана контрола подручја и повећавана сигурност.

*/ У склопу урбанистичке документације за подручје општине Херцег-Нови 1985. године, урађена је и студија заштите градитељског наслеђа, чији се део овде објављује. Посао је обављен у организацији Завода за пројектовање и урбанизам, Херцег-Нови.

На рекогносцирању терена поред аутора текста суделовао је и архитект Борис Илијанић, који је извршио фотографска снимања.

Други тип илирских споменика чине могиле, масивне купе од каменог набачаја у чијим су средиштима гробнице. Оне су са градинама чиниле просторно-функционалне цјелине, као што је током даље историје трајала релација град - некропола.

Захваљујући стратешким положајима, поједине илирске градине коришћене су и преграђиване и у доба антике, па и знатно касније. Досадашња истраживања могила су стога стратиграфски слојеви знатног временског распона.

У пејзажу, на врховима кршевитих обронака и око њих, запажају се дјелимично разрушени масиви најстаријих градњи из далеке праисторије. Осим њих, комунални и грађевински радови изnose на површину случајне налазе из темељних зона објеката, гробне прилоге и примјерке накита који улазе у збирке музеја.

Антика

Не постоји оштра хронолошка граница којом би се могао разлучити илирски културни период од античке фазе. Научним истраживањима установљено је да је долазило не само до сукоба, већ и до сарадње Илира и грчких колониста који су успостављали трговачке насеобине са заштићеним лукама (емпорије). Овакве колоније настајале су на положајима традиционалне трговинске размјене између домородаца са копна и колониста трговаца са удаљених обала.

О досада приказаним типовима насеобина какви су налажени и проучавани на Црногорском приморју и посебно у Боки Которској, мало је познато на подручју Херцег Новог, јер археолошка и друга истраживања нису још шире обухватила ово раздобље. Но, с обзиром на стратешку важност Боке, маритимне квалитете њених лука и значај у трговинској размјени, нема сумње да је и овдје било таквих насеобина и градњи какве су досада откривене и проучене у сусједним областима и на положајима градовима као што су Рисан, Котор, Будва, Улцињ и сл.

За римско раздобље везују се одређени локалитети на траси државног пута који је текао дуж обале повезујући њена главна мјеста. При ближе одређивању трасе код данашњег римског пута Херцег Новог, постоје различита научна тумачења. По једнима, на положају Старог града постојало је утврђено пристаниште Ризинијум које је имало трајектну везу са пристаништем на мјесту Росе. По другима, римски пут кроз Суторину доспијевао је до данашњих Њивица, а одатле је била трајектна веза такође са положајем Росе и даље према Будви. Не улазећи у даље појединости оваква два тумачења, треба истаћи потребу да се на поменутих правцима и положајима обрати пажња приликом различитих радова због могућности проналажења темељних остатака грађевина и пристанишних мола.

Истовремено, ваља узети у обзир и процес утонућа обале као и повремене катаклизме које су доводиле до јаких рушења и потапања приобалних дијелова насеља темељених преко насипа и муљевитог тла.

Релативно млада научна дисциплина, подморска археологија, износи на површину дијелове потонулих античких бродова и њихових товара. У плодним равницама око римских насеља, подизани су резиденцијално-економски комплекси - виле рустике, које су понекада могле имати богатију обраду ентеријера: фреске на зидовима, мозаике на подовима око централних простора, атријума и перистила са писцима (басенима), скулптурама божанстава, натписима на каменим плочама и сл. Приликом пољопривредних или грађевинских радова, повремено се откривају остаци терми са хипокаустима, типичних за широку област римске цивилизације. На овом подручју, као и другде, могу се очекивати остаци вила рустика у равницама са пољима погодним за пољопривреду.

Процес дезурбанизације римског друштва у касној антици током III и IV вијека довео је до јачања градитељства у широј околини градова. Са продором хришћанства и формирањем црквене организације, подизани су манастирски комплекси са ранохришћанским базиликама које су наставиле традицију дворане римског доба.

Ови црквени ансамбли имали су у посједу велике комплексе обрадиве земље које су користили. Од оваквих грађевина остали су под земљом приземни дјелови са фрагментима стубова, декоративних капитела, камених преграда између наоса и презбитеријума, фрагменти фресака и мозаика (Бијела, Жањице).

Осим остатака наведених великих комплекса, могу се открити дјелови многих мањих градњи профане, одбрамбене или црквене функције, као и велики број растурених фрагмената архитектуре, скулптуре, ситне пластике, керамике, гробнице, накит и сл.¹

Рани средњи вијек

Сеобом народа и продором словенских племена у ове области, античка урбана традиција очувана је само у византијским градовима и непосредној околини која им је припадала.

У плодним жупама и долинама ријека, на падинама испод утврђених упоришта, постепено су се формирала и устаљивала сеоска насеља.

¹ Павле Мијовић, Урбани развој Црне Горе у античко доба, Градови и утврђења у Црној Гори, Београд-Улцињ, стр. 3-82.

Прихватањем хришћанства започела је и градња црквених објеката у селима, на гробљима у пољима или на црквеним посједима. Ови објекти били су махом невеликих димензија, рустичне градње, скромне декоративне обраде. Плитки рељефи са честим мотивима трочланог преплета покривали су оквире портала, дјелове црквеног намјештаја, олтарне преграде. Врло често коришћене су сполије, тј. дјелови архитектуре извађени из рушевина старијих грађевина, као што су стабла стубова, капители, мермерне декорисане плоче и сл. Од таквих старих богомоља, остале су рушевине или рјеђе приземни дјелови уклопљени у млађе објекте.

У не малом броју случајева, ове раносредњовјековне цркве наставиле су традицију културних мјеста из ранохришћанског или чак паганског времена. Зато ће се на појединим локалитетима пронаћи слојеви и фрагменти архитектуре у распону од више стољећа.

У околини Херцег Новог познате су цркве из тога раздобља (Сушћепан, Св. Петар у Бијелој и др.).

У ово рано доба средњег вијека могли су бити коришћени остаци утврђених упоришта од илирског до римског времена низ чије су се стрме обронке формирала насеља сеоског становништва. Од стамбене архитектуре тога доба готово да нема трагова. Сточари стално у покрету градили су стамбене провизорије или понекад такве облике који су се могли преносити. Доминантан материјал било је дрво, од кога су прављене или брвнаре или комбинације са плетером облијепљеним блатом. Покривачи су такође били од дрвета или сламе.

Грађени од органских материјала или дјелимично у камену без везива и темеља, овакве настамбе нису биле дугог вијека. За то се од сеоских насеља из раног средњег вијека могу данас пронаћи само ријетки трагови, поједини гробови, керамика, скроман накит и др.

У обалном појасу који је био под управом или барем под непосреднијим упливом Византије, настављена је тада изградња црквених објеката у мањим димензијама и разноврсним формама. Сведени на ограничене територије, становници приморских насеља користили су и преграђивали наслијеђене објекте знатне старости са настојањем да се у малим формама понекада репродукују монументална рјешења базилика, трихонохоса, централних рјешења са куполама, октогона и сл. Природни чиниоци, ратови и хаварије, рушења и преградње, свели су овај културни слој на мали број остатака. Они се могу пронаћи испод млађих грађевина или под земљом на мјестима гдје су постојала мања насеља под византијском интервенцијом,

утврђења на стратешки важним положајима, дуж пута, у рејону оближњих градова.

Овај културно-градитељски слој трајао је, генерално узев, до 11. вијека закључно.

Средњи вијек

Класично доба средњег вијека у нашим крајевима обухватило је распон од XII до XIV стољећа. То је раздобље јачања комуналне аутономије урбаних центара који су стекли атрибуте средњовјековног града: статут и самоуправу, сједиште епископије са катедралном црквом, градске зидине.

Средњовјековни градови били су средиште занатства и трговине, спојне тачке између караванске трговине феудалног залеђа и поморске трговине која је повезивала разне крајеве и обале. Они су све више постајали центри укрштеног дјеловања различитих култура и умјетничких искустава. Врхунска градитељска достигнућа тога времена, настајала су унутар бедема или у њиховој непосредној околини.

У архитектонско-стилском погледу, то је био период романике и ране готике који је створио монументалне катедрале, палате племића и камене куће грађана, друштвене и привредне грађевине. Дијелови архитектонских објеката из тог времена налазе се данас у недалеком Котору и Дубровнику. Бројне зграде су нестале као жртва потреса, пожара, ратних сукоба или због неминовног дотрајавања конструкција и промјењених потреба корисника.

У области Херцег-Новог од XII па до пред крај XIV вијека, није било ни једног насеља у рангу средњовјековног аутономног града. Из овога времена потичу поједина средишта епископија са манастирима и црквама-задужбинама које су подизали владари из лозе Немањића. У неким од њих, сачувани су фрагменти архитектуре и фресака високог квалитета. Бурна времена која ће услиједити била су разлог или повод да се уништавају градитељска остварења настала у оквиру српске средњовјековне државе и у културној сфери Византије. До наших дана допрли су скромни остаци у Савини, Бијелој и др.²

Оснивање Херцег Новог³

Херцег Нови је настао као резултат трајних настојања босанске државе да оснује град на обали мора преко кога ће стећи трговинске и

² Мирко Ковачевић, Средњовековни градови и утврђења у Црној Гори, Градови и утврђења у Црној Гори, Београд-Улцињ, 1975. О Херцег-Новом, стр. 146-150.

³ Светислав Вученовић, Истраживања и заштита Старог града у Херцег-Новом, Бока 20, 1988, стр. 7-63.

културне везе са другим земљама и градовима. Томе на путу стајао је снажан монопол Дубровника који је своја права бранио привилегијама добијеним од разних владара за развој караванске трговине, продају соли и поморске везе са сусједним земљама.

Послије покушаја да трговиште оснује код ушћа Неретве, босански краљ Твртко утемељио је град у Жупи Драчевици који је поред осталог имао улогу да штити трговину, а потом и производњу соли у заливу према Суторини.

Оснивач је своме граду 1382. године одредио име Свети Стефан, које ће за његових насљедника промјенити у Херцег Нови.

За разлику од других средњовјековних градова насталих у овим областима, Херцег Нови је утемељен у времену када је државна самосталност почела постепено да се руши под налетом турских освајача. Живот Херцег Новог под босанско-херцеговачким владарима трајао је тачно један вијек. За то вријеме, упркос сметњама, ограничењима и ратним сукобима, Нови се развио из утврђеног упоришта у градско насеље. Гдје је био Твртков Свети Стефан још није потпуно научно доказано. На основу досадашњих проучавања, теренске ситуације и видних материјалних остатака, језгро средњовјековног града налазило се на доминантном и природно утврђеном положају, који је касније назван Форте маре.

Оснивач је поред теренских погодности овдје могао наћи и дјелове античких утврђења која су бранила улаз у залив на положају некадашњег трајектног пристаништа. Надоградњама и уз коришћење дрвене грађе, дало се релативно брзо оспособити за одбрану и боравак посаде.

Дијелови заштитног зида у подножју могли су штитити спој тврђаве са пристаном. Примјена дрвета распрострањеног у областима босанске државе допринијела је бржем и потпунијем нестајању грађевинских елемената на крају XIV вијека.

У вријеме Херцег Стјепана Вукшића - Косаче, Нови је проширио појас утврђења којима је обухваћено насеље са резиденцијом, стамбеним зградама, привредним објектима, црквама и осталим атрибутима насеља градског типа. У току теренских истраживања обављених послје земљотреса 1979. године на положају Св. Јеронима, откривени су темељи и приземни дјелови цркве подигнуте у XV вијеку са фрагментима готичког стила. Према архивским подацима, цркву су подигли дубровачки градитељи.

Детаљна теренска опажања, особито на фасадама кућа, открила су на неколико мјеста технику градње која се може везати за раздобље касне романике или ране готике са краја XIV вијека.

У темељној зони и под турским и млетачким надоградњама, налазе се дијелови бедема и кула средњовјековног Новог.

Град је тада могао имати једна врата према луци и друга копнена према средишту и каснијем предграђу.

Мали степен сачуваности материјалних остатака из босанско-херцеговачког периода и велики значај за реконструкцију некадашње структуре града обавезују на крајњи обзир приликом садашњих санационих радова. То се може постићи једино уз сталан стручни надзор, регистровање и очување грађевинских пронађених остатака у темељној зони или у рушевинама и шуту.

Овај културно-историјски интерес не смије бити препуштен појединачним инвеститорима ни подређен потребама извођача радова, што се на жалост током посљедњих година догађало.

Херцег Нови под Турцима

Турска власт у Новом трајала је два вијека (1482-1687). И за нове владаре, град је сачувао важност коју је имао за осниваче. Он је био природан излаз херцеговачког залеђа на море, веза са посједима и утврђењима на копну, база за снабдјевање гарнизона и насеља храном, сољу, оружјем, производима мануфактуре и др.

Турци су поклањали велику пажњу утврђењима Херцег Новог и њиховом адаптирању за примјену ватреног оружја које се развијало у то доба. Претежан дио до данас очуваних фортификација потиче од Турака. То су поред бедема и кула око насеља, и посебне тврђаве које су их „фланкирале” Канли Кула и Форте маре, а над градом тзв. Шпањола коју су такође Турци подигли.

Унутар града, Турци су наслијеђене објекте прилагодили својим потребама, животним навикама и вјери. У средишту је формиран резиденцијални комплекс заповједника града са одајама за становање и пријеме, и амамом који је био повезан са водоводном и канализационом мрежом.

Хришћанске богомоље претворене су у џамије, међу којима су двије највеће биле на положајима садашње православне и католичке цркве, са малим трговима окруженим зградама. Ове ансамбле повезивале су двије главне улице са неколико попречних које су се сачувале до данас.

Од стамбених објеката тога времена, постоје остаци дуж паралелних улица са бондручним преградним зидовима.

Ван града утврђеног бедемима, развијало се предграђе са чаршијом на којој су се стицали путеви изнад пристаништа.

Турски Нови претрпио је велика разарања 1667. године, која су регистрована на појединим архивским плановима из времена непосредно прије и после млетачке опсаде и освајања града.

До краја турске владавине, подизани су и у околини Херцег Новог тзв. доксати, пространије куће на спрат, које су могле припадати власницима обрадивог земљишта. Поред њих, било је несумњиво и скромнијих стамбених зграда, млинова или камених мостова, од којих су поједини продужили да трају до овог вијека.

Херцег Нови као млетачки Castel Nuovo

Млечани су преотели Нови од Турака 1687. године и држали су га до пропасти Републике Св. Марка 1797. године. У овом периоду дугом 110 година, Венеција је користила освојени град као Castel Nuovo. Нови је био једно од утврђених упоришта за наставак дуготрајне борбе са турском империјом, која је прешла зенит своје моћи.

Град је у моменту освајања био јако оштећен борбама, као и незаљечивим посљедицама снажног потреса, који је тешко погодио широку област јужног приморја од Дубровника до Котора.

Млетачка власт дала је предност обнови фортификација, које нису изгубиле одбрамбени значај, јер су Турци још били у залеђу и у појединим приморским градовима. Основни урбани склоп је сачуван и даље. Друштвени и културни објекти задржали су исте положаје. Цамије су претворене у хришћанске богомоље, а резиденцију турског поглавара, заузео је млетачки заповједник.

На граници горњег и доњег града, настаје самостан Св. Фране са војном болницом уз њега. Други самостан са црквом Св. Анте подигнут је на западној страни ван предграђа, које се постепено ширило.

У овом раздобљу, стари лазарет испод Св. Анте био је напуштен, а нови је изграђен у Мељинама у облицима који су до данас највећим дијелом сачувани.

Повлачењем Турака из Боке и непосредног залеђа, као и престанком директне опасности од гусарских препада, почео је процес помјерања насеља из позадине и са виших положаја према обали. На положајима гдје су постојале природно заштићене луке, формирани су пристани и грађена мола, а на обали подизани магацини за смјештај робе. На тим мјестима расла су насеља помораца, трговаца и власника једрењака. Међу подигнутим објектима, истицали су се димензијама, солидношћу градње и барокним украсом „палаци” капетана и других припадника грађанског staleжа и појединих племићких фамилија.

Једно стољеће убрзаног просперитета и градитељског замаха оформило је обалне агломерације Боке, међу којима су поједине стицале статус приморских општина са одређеним привилегијама. У том правцу, развијала су се насеља од Мељина до Бијеле, мада нису досегла ниво какав су остварили недалеки Пераст и Прчањ.

У Топлој је од године 1718. па до пропасти Млетачке Републике 1797. године, постојала локална самоуправа - „комунитат“. Дукалом дужда Јована Корнелија, одобрено је било оснивање општине, додјела земаља, као и поправке или градње цркви и манастира православне вјероисповјести (nel loro Rito Greco-Serviano).

Из тога периода потичу два црквена ансамбла: један у Топлој и други манастир у Савини. На обје локације, поред старијих и мањих цркава, подигнуте су током 18. вијека пространије цркве за већи број вјерника и други објекти за живот свештеника и монаха.⁴

И у другим обалним насељима, подизане су пространије цркве, поједине и са куполама.

Сеоска насеља⁵

Повлачењем Турака и смјеном врховне власти, отворен је процес великих миграција и демографских промјена, које су захватиле Нови и његово залеђе. Миграциони талас, који се под притиском Турака кретао из Херцеговине према обали, засновао је сеоска насеља на новим локацијама или на положајима старијих. Многа братства добијала су од млетачких власти дозволе за оснивање села и подизање домова. Такође и за коришћење земљишта, која су раније била у посједу турских феудалаца. Тако је створена тампон зона, која је и овдје имала да штити интересе Млетачке Републике у њеном дугом сукобу са Турцима.

У зависности од обрадивих поља, пашњака и шумских појасева, од избора и траса прилазних путева, села су била компактна или екстензивна. Постепеним порастом појединих породица и братстава, развијали су се засеоци са низовима зграда и пратећих економских објеката. Уз првобитну кућу оснивача, дограђивани су објекти у низу, који су припадали потомцима и члановима исте фамилије.

Највећи број сеоских насеља и зграда до данас сачуваних на територији општине Херцег Нови потиче из времена велике миграције започете крајем 17. стољећа.

Сеоске агломерације у приморској зони показују примјере веће компактности, која је овдје могла бити условљена како конфигурацијом терена и атаром, тако и традицијом градње. У неким мјестима Луштице, као што су Мркови и сл., осјећа се утицај градске архитектуре, каква је тада масовно подизана у обалном појасу. То се испољава у извјесној регулацији и груписању зграда, формирању дворишта, а такође и на

⁴ Томо К. Поповић, Херцег-Нови: Историјске биљешке: књига прва: 1382-1797, Херцег-Нови, 1924, фототипско издање 1982.

⁵ Сава Накићеновић, Бока - Антрополошка студија, Етнографски зборник, књига XX, Београд, 1913, фототипско издање, Херцег-Нови, 1982, стр. 399-419.

елементима фасадне обраде. Микроклиматски услови овдје су врло слични онима на обали мора, па су из тога произашли агрикултура и градитељство. Између обалних насеља и села овога типа, губи се оштра граница урбаног и руралног. Разлика је у проценту утицаја градске и сеоске средине и културе. Обије обе групације чине широку скалу прелазних типова, у чему се очитује једна од битних и специфичних облика Боке Которске.

На обронцима Орјена, села су отвореног типа формирана од више збијених зассока међусобно раздвојених мањим или већим простором атара, макије или голети, зависно од географских услова смјештаја.

Основна групација-засеок припадала је једном братству, развијеној фамилији по којој и носи име. Такав је највећи број случајева. На мањој или већој удаљености, обликована је слиједећа агломерација, која је могла припадати другој породици.

Овакви ансамбли подизани су дуж изохипси на стрмом терену, са улазима на нижој страни. Изнад приземних полуукопаних економских просторија налази се горња етажа (високо приземље или спрат), која служи за становање.

Куће су грађене од камена са крововима на двије воде. Уз куће су и пратећи, приземни објекти: стаје за стоку, оставе за алат и др. На неколико мјеста сачувана су стара гумна кружне основе, поплочана каменом.

У зони љутог крша села су формирана у долинама гдје је ерозија наталожила плодну земљу у малим обрадивим оазама - вртачама. Такве невелике површине очишћене су од камена и омеђене сувозидом, понекада у терасастим композицијама. У овим крајевима, гдје је плодне земље било тако мало да је једва осигуравала голу егзистенцију, никакав објект није подизан на површини поља или обрадиве окућнице. Куће су грађене на граничној зони између врта и пашњака на каменитом подножју из кога су никле.

Ова традиција постала је неписани закон опстанка под најскромнијим природним и друштвеним условима, који су тада и у тим крајевима стајали на располагању. Овакав тип устаљен у љутом кршу најбоље отјеловљују Убли и Крушевице.

Убли су образовани у долини окруженој огољеним падинама са планинским климатом у крајње оскудним природним погодностима. Садржи неколико групација братстава по ободу плодних зона и комплекс цркве и гробља у средишту.

Село Крушевице формирано је у котлини са стрмијим странама које прелазе у голет. Са пута изнад овог положаја, сагледава се цјелина састављена од неколико компактних групација кућа уз обод котлине. На приближно централном положају налазе се школа и црква окружени гробљем.

Сеоска гробља и цркве

На истакнутим и приступачним положајима, формиране су сеоске некрополе. Око цркве формирало се гробље ограђено масивним сувозидом. Цркве су у највећем броју једнобродне, са поликружном апсидом и звоником на преслици. Разликују се по димензијама, техници градње и примјени декоративних елемената, који су махом ријетки и скромни.

Највећи број цркава грађен је послје велике миграције с краја 17. вијека, упоредо са формирањем села. Неке су подизане на локацијама богомоља знатно веће старости, о чему постоје подаци у изворима, као и на терену, гдје се могу запазити остаци старијих фаза градње, уграђене сполије или фрагменти пластике. Поједине мале цркве рустичне градње имају подове испод нивелете околног терена, што такође може бити индикатор знатне старости, особито приземног појаса грађевина. На боље обрађеним објектима, виде се елементи или утицаји барокних облика, какви су у то доба развијани у обалном појасу.⁶

Цркве које су преграђиване или подизане послје пропасти Млетачке Републике показују еклектична рјешења.

У садашњој ситуацији, најстарији гробови разликују се од каснијих по рустичним плочама, утонилим или скоро покривеним земљом. Понегдје се називају излизани натписи, или скромна декорација. Старијој фази припадали су и надгробни крстови, данас такође утонили са очуваним доњим краком. Будућа археолошка истраживања на појединим сеоским некрополама ван активне функције даће одговоре о старости гробова на основу сачуваних гробних прилога. Тада ће моћи са више извјесности да се утврди старост гробних цјелина, а преко њих и сеоских насеља, међу којима су поједина настала још у раном средњем вијеку.

Поред цркава подизане су и камене зграде, приземне или једноспратне, од којих су многе данас ван функције или дјелимично срушене, без крова и таваница. Ови објекти служили су за становање свештеника, док су им просторије коришћене за школу. Поред тога, у њима су одржаване тзв. „Брацке” (братске), скупови породичних старјешина на којима су доношене одлуке важне за живот села.

Осим вјерских и меморијалних функција у црквама и око њих, одвијале су се просвјетне и управне намјене, што им је давало улогу и ранг центара друштвеног живота.

⁶ Рајко Вујичић, Прилог познавању споменика на Луштици, Бока 13-14, Херцег-Нови, 1982, стр. 399-419.

Стога, при истраживању и вредновању овог наслијеђа, треба узети у обзир читав опсег њихових некадашњих услова у животу сеоске заједнице, а не само ону примарну-вјерску.

Под влашћу Аустрије

Током аустријске владавине која је смијенила млетачку и трајала око 120 година, у области градитељства догодиле су се бројне промјене. Оне су захватиле у већој мјери сам град, његову непосредну околину и обална насеља.

Као прву промјену треба истаћи престанак одбрамбене улоге појаса фортификација, које су Нови штитиле око четири стољећа. У прошлом вијеку почиње напуштање, а потом и дјелимично рушење зидина и кула, на чијим се положајима и трасама подижу нови објекти који својим волуменима надмашују некадашње фортификације. Зграде попуњавају и просторе иза спољашње стране зидина, који су некада били забрањени за градњу.

Тако се постепено губе јасне границе између града и подграђа. Унутар града подигнуте су православна и католичка црква. Старије камене куће су надограђиване, чиме је погоршаван однос између објеката и слободних простора.

На подручју ван Старог града, и овдје као и на другим мјестима, подижу се стамбене вишекатнице за ренту, те други објекти за потребе нове администрације, јавне службе, школе, болнице и др. Ове грађевине уносе у амбијент крупне масе које надмашују својим димензијама и положајима традиционалне блокове старијих камених кућа и цркава.

Слиједећа промјена наступила је у техници градње и на фасадама зграда. У прошлом вијеку започињу опадања клесарске вјештине и коришћење лошијег мјешовитог материјала. Поред камена који је употребљаван за прагове отвора, завршне и кордон вијенце, у примјени је и опека понекада у комбинацији са ломљеним каменим блоковима. Овакве површине су покривене малтером, у коме су имитирани облици и профилације дотада извођени у клесаном камену.

Архитектонска декорација извођена је у еклектичним облицима комбинованих неостилова, а омалтерисане површине покриване су бојом. Неријетко, старији објекти са каменим фасадама добијали су овакав малтерни и полихромни плашт, испод чијих се оштећења сагледава првобитна техника градње. У обалном појасу сачуване су до данас многе зграде у облицима и обради својственој прошлом вијеку.

Сличне, али поступније промјене догађале су се и по селима у којима је трајао тип насеља по засеоцима и окућница са стамбеним и помоћним објектима. Поправљене су дотрајале или су подизане нове

цркве окружене гробљима на којима се јавља тип породичних гробница у облику саркофага.

Прошли вијек значио је крај старе трговачке флоте састављене од једрењака. Појава пароброда и повећање њихове тонаже, захтијевали су и градњу нових оперативних обала и мола истурених према дубљем мору. Промјене су се догађале и у копненом саобраћају утичући на мрежу путева и топографију насеља. Некадашња готово искључива веза између појединих насеља дуж обале била је преко мора уз коришћење барки и бродица. Стварањем транзитног саобраћаја за потребе војске, снабдијевање и бржег путовања, трасирани су испрва путеви уз саму обалу. То се постизало насипањем или пресијецањем, зависно од конфигурације. Тада су затрпавани поједини мандрачи или пресијецана мола. Овакви путеви постајали су улице-шетнице према централном дијелу насеља. Дуж таквих рива, подизани су дрвореди и алеје од медитеранских и тропских врста, посебно палми. Упоредо с тим, наставља се и развија култура вртова, међу којима су се поједини истицали ријетким биљним врстама, развијеним стаблима и декоративним композицијама.

У Југославији

По завршетку Првог свјетског рата и укључењем Боке у новоформирану државу Југославију, појачан је процес индустријализације започет у прошлом вијеку. У обалном појасу појављују се разноврсне творнице, постројења, складишта. Нови елеменат који битно утиче на урбанизацију јесте жељезничка пруга провучена до Зеленике, која постаје важан прометни чвор. Све ово утиче на промјену урбаног пејзажа. Понајвише жељезничка пруга која је просјечена уз саму обалу, формирајући у каменитим гребенима усјеке и насипе, мостове и тунеле. Поред осталог, морали су бити пробијени бедеми Старог града и посебно Цитадела. Обликовање већих индустријских, друштвених и стамбених објеката, омогућила је примјена новог материјала, бетона и армирано-бетонских конструкција. Јављају се прелазни облици и комбинована рјешења армирано-бетонских таваница и фасада са каменом облогом. Нови тип конструкција и материјала за хидроизолације створио је тип равних кровова, који уносе нове паралелопипедне облике у амбијент са традиционалним косим крововима покривеним каналицама или цријепом. Могућности које пружа нова грађевинска техника користе се за обликовање отвора великих распона. Широки излози отварају се у приземљима стамбено-пословних зграда. То се неријетко чини и на старим каменим кућама, не узимајући у обзир стабилност зграда и њихова архитектонска рјешења. Коначно, скелетне конструкције дозвољавају да се на фасадама појави само растер структуре, а поља између носача застакле.

Послијератна изградња увела је типове зграда за колективно стаповање: ламеле и солитере најчешће у групацијама, са околним тереном за паркирање возила и зеленим партерима. Извођење оваквих објеката изискивало је најчешће велике захвате у тлу и промјене конфигурације терена.

Развој туризма, посебно здравственог, омогућио је подизање више хотела и стационара за лежање, највише у Игалу. На супротној страни према Мељинама, развио се болнички комплекс. Климатски услови и друге природне погодности утичу да се овај правац изградње и даље шири.

Укидањем жељезничке пруге, њена досадашња траса искоришћена је за успостављање шетнице уз море од Игала до Мељина. Тиме је на најбољи могући начин досадашња мана претворена у врлину. Шеталиште Пет Даница постало је битан квалитет ривијере Херцег Новог, који још није у потпуности искоришћен.

Повољан микроклимат и развијена традиција хортикултуре дали су данашњем Херцег Новом обиљежје вртног града, што се особито запажа у панорами према заливу.

Промјене у сеоском подручју текле су постепеније него у граду, и утолико спорије уколико су села удаљенија од обале. Ова неравномјерност ублажава се пробијањем нових путева и асфалтирањем постојећих са макадамом или каменим набачајем. Паралелно са свим, појачава се електрична мрежа за расвјетну и термо-техничке потребе.

На погодним локацијама крај обале, у селима око залива и на обронцима Орјена, формирају се викенд насеља, како за становнике Новог, тако и за кориснике из удаљених крајева. Овакве групације уносе нове, не увијек усклађене акценте, у градски амбијент и природни пејзаж. Рађене без потпуне техничке документације или на бази типских пројеката из каталога припремљених за друге регионе, оне се удаљавају од формуле повезивања архитектуре са тлом и традицијом градње.

Промјене послје земљотреса 1979. године

Постепени и равномјерни ток урбанизације прекинут за кратко вријеме дејством земљотреса настављен је ширим замахом који доноси брзе промјене, посебно у самом граду и појасу уз море. За протеклих шест година, санирани су или изграђени многи објекти и успостављене прекинуте функције живота. У панорами Новог, појавили су се ансамбли стамбених вишеспратница, хотели, угоститељски објекти.

Друштвену градњу прати и приватна, која је сконцентрисана највише у полупрстену изнад Старог града. Недостатак стамбеног простора, појачан дејством земљотреса и миграцијама према граду, рјешавао се убрзаном градњом породичних кућа на локацијама које нису топографски подесне ни комунално опремљене. Изнуђено

рјешавање стамбених проблема отворило је ланац последица и нових обавеза екипирања таквих насеља: водовод и канализација, електромержа, асфалтирање путева, објекти друштвеног стандарда и сл.

Стамбена насеља у околини града

У зони изнад Старог града подигнуте су стотине кућа, често у компактним групацијама диктираним рељефом терена. Велики број зграда још је недовршен, мада се простори већ користе. Честа је појава да се изгради приземље, и остави арматура за наставак конструкција.

Многе зграде су неомалтерисане или необојене. Све то оставља утисак брзе и половичне градње диктиране хитним потребама смјештаја у општој оскудици стамбеног простора.

У панорами Херцег Новог током протеклих година, нарочито после земљотреса, појавиле су се агломерације стамбених зграда на стрмим обронцима изнад града. Захваљујући топографији терена, овај ланац стамбених насеља добио је незаслужено истакнуто мјесто у општој слици градског подручја.

Овдје се намеће поређење на релацији старо-ново. У обалном појасу, знатан број старих камених кућа остао је после земљотреса напуштен - привремено или трајно и у мањем или већем степену оштећености. Многим таквим кућама на изузетно добрим локацијама, још је неизвјесна судбина. С друге стране, убрзано нижу стамбене групације и читава периферна насеља на урбанистички проблематичним локацијама, пошена снагом нужде. Два готово потпуно одвојена тока исте, стамбене области имају као коначан резултат следеће неповољности: исфорсиране локације новоградњи и препуштање старих оштећених кућа неизвјесној судбини. Са гледишта заштите градитељског наслеђа, овакав процес изазива два лоша дејства: занемарује наслеђе и угрожава амбијент залеђа Старог града.

Групације стамбених солитера

Општи процес урбанизације, прелажења становништва из околине или удаљенијих мјеста у град, захватио је и Херцег Нови. Тиме је појачана стамбена изградња - друштвена и приватна.

У теренским околностима које стоје на располагању за изградњу у херцеговском амфитеатру стрмих страна, настале су масивне групације солитера међу којима се истичу они у Игалу и Топлој. Њихова концентрација, димензије и доминантни положаји, створили су нове снажне константе у најширој панорами, посматрано са супротне обале залива или од улаза у Боку. Даљим ширењем оваквог начина градње у непосредном залеђу обалног појаса ниже традиционалне градње, настали су непрелазни контрасти старог и новог. Згуснута висока

градња ријешила је или барем ублажила питање градивог земљишта, али је пореметила општу слику и равнотежу старијег насеља и његове природне позадине.

Како ће и надаље потреба за стамбеним и радним просторима надмашивати расположиве капацитете, неизбежно ће се мијењати однос изграђених и слободних простора у корист првих. У амбијент Херцег Новог изразито пејзажних вриједности и традиционалне равнотеже између куће и врта, стана и зеленила, затвореног простора и слободних видика, надиру велеградски манири и рјешења која дјелују као туђа. Мада се могу налазити разлози за солитерске групације у топографији, економичности градње, примјени индустријске технологије и сл., не може се избјећи утисак неравнотеже између градитељске и стамбене културе прошлости и ове наших дана. Упркос супериорнијој техници градње и вишим стандардима стана у новоградњи, становање у традиционалним кућама гдје је зеленило врта саставни дио стана значи непревазиђену предност која се данас не може постићи за вишеструко повећани број кућа.

Обални појас од Игала до Мељина

Везни мотив подручја је Шеталиште „Пет Даница”, успостављено на траси некадашње жељезничке пруге у дужини од неколико километара. Ова јединствена пјечашка „магистрала” поред осталих функционалних погодности, омогућава непрекинут и неометан доживљај града и предграђа са обале и мора. У развијеној панорами која се отвара, сва се насеља и ансамбли опажају својим главним pročељем.

За разлику од других ривијера са мјешовитим саобраћајем, овдје је осигуран сабран доживљај панораме, пејзажа, градитељских остварења и споменичких вриједности.

У неколико километара обалног подручја, дошла је до највећег израза синтеза приморске медитеранске флоре и традиционалног градитељства, остварење културе живљења.

Генеза Херцег Новог овдје се може најбоље пратити у слиједу од шест стољећа, са стрмим градом као централним мотивом, крилним предграђима, Топлом и Савином утопљеним у зеленило до Суторине и Мељина на крајњим тачкама.

Више попречних веза, стрмих улица или степеништа омогућава приступ у средиште подручја Стари град и Западно подграђе. Даљим захватима треба остварити гушће и колико је могуће лагодније приступе са обале према старим агломерацијама, као и обратно из насеља према мору. То се посебно односи на Стари град и подручје источно од њега гдје још превладава стање полусређености и опоравка

од дејства земљотреса. Објекти и простори за краћа задржавања и одмор са одговарајућим садржајима треба да буду равномјерно распоређени и од хотела „Плажа” према Мељинама, чиме би се повећала привлачност и овога дијела шеталишта.

Од Мељина до Бијеле

На подручју од Кумобра до Бијеле, запажа се слиједећа појава: велики број општењских кућа остао је у стању у каквом се нашао после земљотреса, а поједини објекти су још дотрајалији него што су били 1979. године. На истим власничким парцелама крај старих камених кућа, подигнуте су нове породичне зграде са једним или више станова у висини од једног до два спрата. Неке старе куће су постепено рушене да би се из њих извадио камени материјал за новоградње.

Распрострањеност ове појаве постала је правило уз ријетке изузетке. Бројни власници приватних зграда рјешили су своја стамбена питања подизањем нових кућа. За разлику од стања после земљотреса када су прављени планови обнове пострадале архитектуре, сада, шест година касније постаје извјесно да ће многе камене куће бити жртвоване: постепено и прећутно. Не улазећи у разлоге овакве праксе, може се закључити да ће се кроз неколико година знатно промијенити градитељски амбијент у обалном појасу; из његовог мозаика испашће једна по једна, многе коцкице традиционалног лика Херцеговске ривијере.

Описани процес нарочито је распрострањен око привредно развијеног језгра, као пр. крај бродоградилишта и сл., гдје је вал новоградње јачи. Пролазећи кроз ово подручје, долази се до закључка да су камене зграде на многим мјестима преостале услед недостатка средстава, а не због обзира према наслијеђеној архитектури. Описаних појава има и на другим мјестима, али су овдје већ доведене до стања из кога тешко да има повратка. Тај ток очигледно намјеран и дослиједан не може се сматрати усклађеним са плановима очувања градитељског наслеђа. Оно што је земљотрес начео, приватни градитељи уз помоћ друштвених кредита су наставили, а понегдје и завршили. Уколико се и надале буде развијао овакав тренд, старе куће уз обалу постајаће све већа ријеткост.

Преградње старих кућа по селима

Број и опсег захвата на старим каменим зградама опада са удаљеношћу од града и добрих путева по којима се могу кретати камиони за пренос грађевинског материјала и опреме. У селима на ободу подручја општине, још се могу видјети куће покривене каменим плочама и приземљуше са покровом од сламе.

Вал обнове и прилагођавања наслијеђених зграда садашњим животним потребама показује одређену закономјерност и сличност

поступака. Уколико су објекти претрпјели оштећења од земљотреса, примјена армирано бетонских конструкција је масовнија. Дрвене таванице замјењују се бетонским плочама. Кровне конструкције се или обнављају у потпуности коришћењем нове грађе или се мијења непосредна подлога покривача. Најчешће, стара каналица уступа мјесто пријепу (медитеран или французица). Са промјенама конструкција, настају понегдје и промјене спољашњег облика: подижу се тавански назидци да би се добила стамбена поткровља, а тиме се обично губи један од карактеристичних мотива архитектуре овог региона: видјеница.

Такве промјене одлике, пада, покривача, и димњака одузимају старој архитектури њене особености и свде је на упрошћене и осиромашене геометријске облике.

Постепено се губи једна од битних одлика традиционалне куће: њена прилагођеност терену и сраслост са тлом над којим је подигнута. Овај квалитет је најизраженији на положајима гдје је објект темелјен на живој стијени. Њен врх је заравијен у неопходном обиму, тако да камени масив чини природни постамент зграде. Од извађеног материјала, настављена је градња приземља и формирање приступних рампи, каменог степеништа над сводом пред улазом на спрату куће (односно високом приземљу).

Намјесто оваквог спајања објекта са природним постаментом, данас је све масовнија појава грубих и оштрих веза терена са приземљем, а нарочито са спратом. Међу таквим елементима истичу се спољашна бетонска степеништа са подестима, терасама, ношена стубовима од испуњених азбестних цијеви и сличних подупирача. Њихова масовна распрострањеност све више осваја сеоске насеобине, гдје се јавља не само на новоградњама, већ и уз старе камене куће. Са оваквом појавом, цјелину чини и терасирање околног терена, гдје се намјесто благих камених рампи формирају бетонски тротоари око кућа и пространи платои испред зграда.

На рустичним каменим прочељима са широко дерсованим граничним површинама блокова, раде се фуге од цементног малтера, или се крпе раније омалтерисане површине. Бетон и цементни малтер користе се као најкраћи пут за постизање практичног циља: одржавање уз скромне издатке. Унутрашње адаптације пројектују се понекад и на фасадама; помјерају се отвори или повећавају прозори. Намјесто двокрилних отвора камених оквира са спољашњим дрвеним капцима, формирају се хоризонтални отвори са три крила потпуно страни традиционалној архитектури ових крајева. Тиме се најгрубље ремети однос фасадног зида и отвора устаљен и закономјеран и код најскромнијих рјешења народне архитектуре. По правилу, промијењени оквир изводи се од бетона, а потом понегдје и окречи.

Унутрашње промјене распореда простора и увођења санитарних блокова представљају неизбежан и прогресиван корак. Њих прати и примјена нових материјала за облоге и подове у складу са савременим функцијама тих просторија. Увођење воде у куће постиже се зависно од извора снабдјевања: код кућа са старим бистијернама веза се обезбијеђује преко хидрофора, а у насељима са природним врелима развод до кућа постиже се и гуменим или пластичним цријевима разведеним површински. Слично се напајају и вртови на окућницама.

Ревитализација сеоских насеља на обронцима Орјена

Економски развој условио је да млађе генерације напуштају села и куће својих предака у традиционалним групацијама братства. Промјена професије, селидба у град или дужи боравак у иностранству, учинили су да у појединим кућама остану само најстарији и ријетки чланови фамилија. Није мали број објеката који су дуго затворени, или чак трајно напуштени. На њима се осјећају посљедице спонтаног пропадања, прво кровне конструкције и дрвених таваница, а потом камених зидова.

На локацијама које су претрпјеле јаче дејство земљотреса, отворени су продори за убрзаније дејство снијега, кише, влаге, труљења материјала и опште запуштености зграда.

Са напуштањем зграда, најчешће престала је и обрада окућница и других парцела које су припадале истим власницима.

С друге стране, општа стагнација осигурава трајање изворних рјешења и оригиналних материјала (камена, каналице, шкура) без нових индустријских производа (цријеп, лим, салонит, алуминијум и сл.).

Нормално је очекивати да ће се са обновом старих кућа догађати процеси слични онима који су већ увелико захватили обално подручје. Утолико прије што се ова удаљенија сеоска насеља налазе ван подручја Генералног урбанистичког плана, па су услови за градњу слободнији. Први битан корак преображаја планинских села јесу комуникације. Тада ће бити могуће да се старе камене куће адаптирају и користе и за становање оних који раде у граду или на обалном подручју, гдје је посебно тешко и скупо рјешавање стамбених проблема.

Са модернизацијом путева, замјењивањем макадама асфалтом, постаће могуће да се за релативно кратко вријеме и без напора савладају и најдуже релације између Херцег Новог и села на обронцима Орјена.

Осим за стални смјештај, старе куће могу служити као сезонско боравиште или за викенд насеља.

У појединим селима (Врбањ и сл.) викенд куће, самосталне или у мањим групацијама, настале су независно од старих камених агломерација и у разноликим архитектонским облицима и мате-

ријалима: од малих објеката скромне обраде, до просторно развијенијих рјешења базираних на квалитетнијим пројектима за изабране локације.

Оваква упоредност старог и новог не доводи до споја старе архитектуре и нових животних функција: на једној страни вегетирају објекти традиционалног градитељства на смањеној економској мотивацији, а на другој се улажу знатна средства у зграде за повремен боравак, чији су облици и материјали одвојени од амбијента или су му супротстављени.

Најповољније рјешење било би у споју старих градњи и нових функција. Тиме би се ријешила судбина многих старих кућа и читавих групација у појединим засеоцима, а била би избјегнута или просторно ограничена појава новоградњи.

Таквој синтези наслеђа и данашњих животних активности стоје озбиљно на путу имовинско-правни односи и раздвојени интереси приватних сопственика старих кућа и новоприселих власника сезонских објеката.

Из наведених разлога, показује се као веома потребно економско и социолошко истраживање могућности разноликих спојева старог и новог, а такође довођење у везу друштвеног инвестирања и приватног улагања.

У основи свих могућих комбинација, не треба изоставити једно битно сазнање које се односи на сва насеља: то је свијест о наслеђу као неотуђивом дијелу традиције, осјећај припадности старом крају и жеља да се са њим не прекину све нити, утолико прије што у многим случајевима данашње напуштање старих домова не значи трајну прекоморску емиграцију, већ вишегодишње запошљавање у иностранству или у земљи, ван подручја Херцег Новог.

То се посебно односи на не мали број млађих људи који су са планинских села сишли у град, гдје су нашли посла у индустрији, туризму, сервисима, док су стари чланови фамилија остали у засеоцима и кућама.

Поред овог моралног подстрека, постоје и озбиљни економски мотиви за повратак на село, обнову живота и старих зграда, јер све старе насеобине, и најудаљеније и сведене на неколико кућа, настајале су над изворима привредне егзистенције: уз крашка поља са оазама обрадиве земље, на граници пошумљених падина, близу планинских врела, недалеко од природно трасираних путева.

Многе локације на изложеним положајима далеких видика према Боки и отвореном мору нуде изузетне микроклиматске услове за повремен или стални боравак и разноврсне резиденцијалне функције.

Изразите природне повољности постоје, почев од граничног климата удруженог медитеранског и планинског утицаја, који је условио развој комбиноване вегетације приморског и континенталног подручја.

Подизањем туристичких комплекса излетничких терена, угоститељских објеката и сл., отвориле би се могућности запошљавања околног становништва и тиме посредно обнове и коришћења старих полунапуштених засеока.

Начела

У склопу Просторног и Генералног урбанистичког плана Општине Херцег Нови, одређују се принципијелни ставови и општи услови заштите градитељског наслеђа. Специфичне одредбе и посебни услови дефинишу се кроз Детаљне урбанистичке планове и урбанистичке пројекте. Реализација смјерница заштите остварује се кроз инвестиционо-техничку документацију за појединачне објекте, у распону од идејно-програмских рјешења до главних или изведбених пројеката.

Сви наведени нивои планирања, урбанистичког и архитектонског пројектовања, морају се заснивати на утврђеној методолошкој поступности и садржају који обухвата сљедеће компоненте: генезу и валоризацију градитељског наслеђа по основним друштвено-историјским раздобљима; анализу постојећег стања са приказом узрока угрожења и пропадања; методе санације и архитектонске обнове историјске архитектуре; програмске одреднице и услове ревитализације цјелина, амбијента и појединачних објеката.

Обим докуменатације и детаљност њене обраде зависе од комплексности архитектонско-урбанистичких рјешења и споменичких потенцијала које у себи садрже. Појединачне услове заштите утврђује надлежни Републички завод за заштиту споменика културе. Савремена доктрина заштите наслеђа третира истовремено и подједнако све компоненте простора од природне подлоге до градитељске надградње. С тога се на нивоу синтезе удружују резултати истраживања природне околине и културно-историјских слојева, који творе урбанизовани пејзаж. Због тога се и у овој базној студији упоредно и у међусобној зависности испитују два основна чиниоца: природна и створена средина.

Припремно-истражни радови

Код захвата на објектима градитељског наслеђа, важи опште правило: истраживање и проналажење нових чињеница о историјској грађевини одвија се у свим фазама: прије радова и независно од њих, у припремној фази, током извођења санационих и адаптационих радова, па и после њих када се сумирају и синтетизују сва стечена сазнања.

Пракса је у безброј случајева потврдила да је претходно испитивање објекта неопходно, чак и у случајевима скромне амбијенталне архитектуре, и да такво испитивање мора да претходи изради пројеката. Свако избјегавање или одуговлачење припремно-

истражних радова има исту основну посљедицу: губитак културно-историјских и градитељских квалитета. Пројекти који су у нескладу са захтјевима заштите наслеђа по правилу не дају ни задовољавајућа рјешења, јер не користе у пуној мјери врлине традиционалне архитектуре. Тиме је у крајњој линији оштећен инвеститор и будући корисник, јер се губитком података и квалитета традиционалног градитељства, простори и амбијенти осиромашују. Будући да данас стари историјски центри и камени објекти нису више гета за нужни смјештај сиромашнијих слојева, већ све чешће зоне вишег стандарда и културе живљења, неразумно је према њима поступати као са новоградњама на историјски стерилном тлу. То се ипак догађа, нарочито у раздобљима када су на располагању знатна средства и сразмјерно кратки рокови, а понајвише уски интереси директних учесника у захвату према којима се улагање времена и новца у претходне истражне радове сматра издатком који треба избјећи. На сљедећим страницама, изложени су основни елементи и фазе припремно-истражних радова по редосљеду који се у пракси примјењује.

Израда услова заштите градитељског наслеђа

О садржају и начину израде документације о градитељском наслеђу, посебно споменицима културе, могу се наћи методска полазишта у закључцима разних савјетовања, као и нормативне одреднице у законима и упутствима која се издају у склопу конзерваторских услова.

И овдје, као и у другим сличним ситуацијама важи правило да документација треба да буде сразмјерна постављеном задатку, тј. студији, плану или пројекту. Са друге стране, она по врсти података које садржи и њиховој систематизацији треба да буде стандардна, како би се уклопила у шири документацијски комплекс. На тај начин могуће су упоредне анализе бројних чињеница, на путу ка свођењу синтезних закључака.

Методолошки образац за једну урбану цјелину успостављен је и практично спроведен приликом израде Студије градитељског наслеђа и Урбанистичког пројекта за средњовјековно средиште Херцег Новог, Стари град. Његово садржајно језгро може и треба да се примјени и приликом израде истоврсних планинских докумената за друге просторне јединице.

Без потребе да се улази у детаље, овдје се укратко наводе само главни елементи документацијског склопа.

Подлога за свођење свих аналитичких података у графичке симболе јесте геодетски снимак 1:500. За густо саздане агломерације са више фаза градњи и појединачне развијене ансамбле, ради се архитектонска подлога у разм. 1:200. Ова гранична размјера омогућава

обраду података и варијантна рјешења у распону од урбанистичког до идејног пројекта. На њој се могу презентовати градитељске појединости, слободни простори, плочници, вегетација, градске зидине и унутрашња организација зграда.

Друга основна компонента документације јесте анкетни лист за појединачне објекте градитељског наслеђа. Он треба да садржи рубрике за лапидарно уношење података о стању зграде и условима за њену заштиту и обнову. У оквиру стања објекта, уносе се битни подаци о генези, стилској припадности и хронолошком поријеклу.

Сљедећа ознака обухвата просторно рјешење: ситуацију, габарит, етажност, диспозицију основе, унутрашње комуникације и др. Архитектонска обрада фасада и ентеријера, излаже се кроз сумарни опис материјала, техника, стилских облика и композиција, уз наглашавање најважнијих особености грађевине. Коначно, аналитички приказ садржи стање конструкција и материјала, врсте и степен угрожења. Дескриптивни дио илуструју двије-три карактеристичне фотографије мањег формата.

Иза текста наводи се основна литература.

На бази наведених података и аналитичких запажања, формирају се услови заштите градитељског наслеђа, који одговарају рубрикама постојећег стања. Тако се на основу генезе и културно-историјских карактеристика изводи валоризација објекта у цјелини и појединих његових дјелова, уколико је у питању развијенији ансамбл.

Унутар истог објекта селективно се вреднују изборна и потоње фазе.

Валоризација је услов за план интервенција, тј. полазну идеју о томе шта се обавезно штити, шта треба уклонити и гдје су могућности слободног опредјељења пројектанта. Слиједећи корак је испитивање просторних условности, могућности и ограничења за инсталирање савремених функција у старим објектима.

Тиме се трасирају смјернице за ревитализацију на основу благовременог испитивања комплементарних спојева традиционалне архитектуре и данашњег живота. Подаци о конструкцијама и грађевинским материјалима, служе као подлога за утврђивање оквира потребне санације: статичке, асеизмичке, заштите од влаге, и других процеса пропадања структура. Финална обрада усмјерава се кроз упутства за обраду фасаде и ентеријера.

На крају конзерваторских услова одређује се оквирни садржај припремно-истражних радова на објекту у који спадају: обијања малтера, откривање конструкција, археолошка сондирања и сл.

Овдје спадају и сугестије за етапност пројектовања која је неизбежна у случајевима гдје се налазе вишеструке фазе градње, строги услови заштите и сложен програм ревитализације.

Крајњи резултати изложеног технолошког низа израде конзерваторских услова заштите градитељског наслеђа могу се приказати униформно кроз прегледне листове са наведеним поглављима. При том треба водити рачуна о практичности изабраног рјешења, с обзиром на потребу да се обично ради о десетинама или чак стотинама појединачних објеката и хиљадама података.

Сви изложени подаци и радње чине језгро досијса заштићеног објекта које се постепено проширује новим елементима и сазнањима. У пракси уз ове конзерваторске услове, надовезују се урбанистичко-технички и комунални услови који се издају инвеститору скупа прије приступања изради инвестиционо-техничке документације.

У случајевима када се обрађује појединачни споменик културе, примјењује се иста методолошка матрица с тим што су сви подаци сразмјерно обимнији и разноврснији, укључујући архивску грађу, литературу, аналогije и др. Овдје треба истаћи и обратно правило: када се појединачни споменик културе разматра у склопу урбане и руралне цјелине, битне податке о њему треба свести у стандардне обрасце који су примијењени за све остале објекте, с тим што ће се у апаратури навести извори допунских информација.

И коначно, једно упозорење из праксе: постоје многи програми, анкетни листови и обрасци. Они могу бити од велике користи на старту, али се за сваки конкретни случај насеља, ансамбла или појединачног објекта морају адаптирати да би послужили као инструмент а не као граничник истраживања.

Испитивања грађевинских материјала и конструкција

До сада изложен ток испитивања објекта и конзерваторски услови не обухватају грађевинска истраживања која могу пружити нове, значајне податке за потпуније одређивање архитектуре и потребних радова. Кроз услове заштите градитељског наслеђа, треба одредити укупни програм истражних радова, положај и обим појединих сонди у конструкцијама по зидовима и на фасадама. По правилу, знатан број корисних података налази се испод малтера, као фасадног тако и онога у ентеријеру. Већ дјелимичним скидањем таквих облога постаје много јаснија слика о стилско-хронолошкој припадности, изворним техникама градње и могућим фазама, које се не могу назрети под малтерима. Да би се дошло у посјед таквих података, није неопходно скидати облогу на свим површинама, већ се посао може концентрисати на мјеста која пружају највише информација са најмање утрошеног рада. Већ и мале сонде у малтерима ентеријера могу указати на разне слојеве и евентуалну сликану декорацију, што је прва превентива против уништења таквих података.

Друга група чињеница открива се сондама кроз конструкције: таванице, зидове, сводове и друге елементе архитектонске структуре. Циљ оваквих испитивања јесте потреба да се дознају врсте, димензије и степен очуваности конструктивних елемената. Таква сазнања имају двојаку важност: за историју и типологију градње, као и за утврђивање врсте и обима санационих радова.

Мјестимичним дизањем подова стиче се увид у димензије, распоред и дотрајалост тавањача; скидањем насипа са сводова или слијепих подова испитује се могућност смјештања нових конструктивних ојачања изнад постојећих које треба задржати. Сондирањем масивних камених зидова добијају се подаци о њиховом пресеку и просјечној носивости.

У случајевима гдје је то могуће, најбоље је да се оваква испитивања изврше прије издавања конзерваторских услова.

Археолошка истраживања

На подручју Општине Херцег Нови, налазе се бројни археолошки локалитети из широког временског раздобља од праисторије преко антике до средњег вијека. Њихови положаји и врсте налазе се у евиденцијама Републичког завода за заштиту споменика културе и Завичајног музеја у Херцег Новом. Приликом израде Просторног и Генералног урбанистичког плана, податке из ових евиденционих листа треба пренијети на одговарајуће ситуационе планове подручја и насељених мјеста.⁷

Овдје се посебно указује на она потенцијална археолошка налазишта која су у темељној зони постојећих грађевина. Веома је чест случај да су култни објекти подизани над остацима таквих претходних здања. Мало је примјера црква испод којих се неће наићи на старије зидове и расуте дјелове архитектуре и декоративне пластике, фрагменте фресака, раније гробове са прилозима и сл.

Такви налази спадају међу највриједнија научна изворишта за проучавање старијих културних и градитељских слојева из времена које није за собом оставило објекте над земљом. Приликом садашњих асеизмичких ојачања темеља која допиру до најдубљег нивоа грађевине, неизбежно долази до поремећаја и уништења старијих зидова и стратиграфских слојева. Као превентива против стихијног рушења најдубљих и најстаријих градитељских хоризоната, може једино служити стручан надзор археолога или архитекте-конзерватора. Уколико се

⁷ Илија Пушић, Археолошки локалитети и стање археолошке науке у Боки Которској, Бока 1, Херцег-Нови, 1969, стр. 7-21, ; Јован Мартиновић, Хидроархеолошка истраживања на Црногорском приморју, Старине Црне Горе, Цетиње, 1978, стр. 50-51.

приликом земљаних радова у темељној зони установи да поједини дјелови старих грађевина могу или морају бити уклопљени, неопходно је да се цртежима, фотографијама и описом документује њихов затечени положај, техника градње и друге појединости важне за идентификовање налаза. Оно што се у сваком случају рсмети и неповратно нестаје при оваквим радовима јесу стратиграфски слојеви са покретним налазима који су често најважнији податак за хронолошко и културно-историјско одређивање. Стандардна теренска документација мора да садржи и профиле земљишта са означеним слојевима и координатама фрагмената.

Посебан значај имају оваква заштита ископавања на подручју средњовјековног града, јер се преко њих може утврдити ситуација и структура првобитног насеља с краја 14. и касније из 15. вијека. Током претходних ископавања и радова у темељној зони извођеним после земљотреса, откривени су на свим мјестима дјелови пређашњих грађевина: првобитних цркава, каснијих џамија, турских амама и др. Постепеним регистравањем оваквих налаза и њиховим уношењем у ситуацију града, биће могуће да се изврши графичка реституција ранијих фаза све до изворног склопа. Значај оваквих података повећава чињеница да не постоји нити архивска грађа из тог раздобља нити материјални остаци над земљом.

Садашња масовна акција обнове историјских грађевина може представљати шансу да се најстарији културни и градитељски слојеви открију и укључе у комплекс научних сазнања. Но, са друге стране, акција која је у току може значити праву погибел за драгоцене изворишта за историју града, која се не могу ничим надокнадити. Стварна опасност постоји и овдје као и на другим мјестима гдје се стрпљив истраживачки посао гура у страну због интереса инвеститора или извођача радова. С тога је у свим случајевима гдје постоје археолошки слојеви, неопходно извршити заштитна ископавања већ у фази припремно-истражних радова, а само евентуалне најмање приступачне дјелове открити упоредно са санационим радовима.

Пројекти ревитализације

Масовни фонд наслијеђених културних добара садржи поред споменичких солитера и многобројне ансамбле и просторне цјелине амбијенталне вриједности. Ово градитељско наслеђе, осим културно-историјских, посједује и економске потенцијале. У највећем броју архитектонских објеката обављају се разноврсне утилитарне функције, међу којима су: становање, занати, трговина, сервиси, угоститељство и др. Савремена, активна заштита наслеђа има двојак циљ: да трајно заштити и очува културне потенцијале градитељског наслеђа и да

осигура развој одговарајућих функција у њему. То се постиже упоредном анализом технолошких склопова и просторних могућности традиционалне архитектуре.

Успјешно разрјешење ових понекад противуречних захтјева омогућује ревитализацију, тј. уношење свјежих животних токова у оронуте грађевине и просторне цјелине. Тиме се осигурава не само продужена физичка егзистенција, већ и активна улога традиционалних структура. Заузврат, живот, данашњих генерација наставља се у хуманизованим амбијентима предака, који се неријетко поред свих техничких ограничења показују као супериорни у односу на архитектонске продукте данашњице.

Овакве синтезе живота и простора морају се освајати поступно, кроз фазно пројектовање у коме се разрјешавају сљедећа питања: изворни облици архитектуре и могућности њихове рестаурације; прилагођавање новопланираних или затечених функција таквом модификованом облику историјског објекта, коме се враћају изворна рјешења и квалитети; уклањање свих каснијих преградњи које немају никакву културно-историјску ни градитељску вриједност; утврђивање услова и граница до којих се традиционални склопови могу прилагодити данашњим функцијама; израда програмско-идејних рјешења у варијантама. Главни пројекат потом може се радити на основу усвојене варијанте.

Оваквим поступним испитивањем старе архитектуре и нових функција, треба сузбити директне захтјеве инвеститора који, у настојању да постигну своје програмске и економске циљеве, не узимају у обзир услове заштите. Многорбројни примјери из праксе потврђују да се обзирним истраживањима постижу квалитетни спорови наслеђа и савремених програма. У супротним случајевима, једностран, априористички приступ има као резултат не само уништавање споменичких вриједности, већ и неинвентивна рјешења функција. И у овом домену, као и у многим другим важи правило: улагање у припремно-истражне послове вишеструко се надокнађује квалитетом рјешења, уштедама у реализацији и повећаним прометом који се остварује у обновљеним објектима.

За посебне објекте који се истичу највишим градитељским квалитетима и културно-историјским потенцијалима, треба увести институцију конкурса, да би се омогућила шира лепеза рјешења а истовремено осигурало директније учешће јавности у обликовању града.

Исти однос треба да важи и за подизање значајнијих новоградњи у историјским амбијентима. У панорами Херцег Новог развијеној попут амфитеатра, нове јавне грађевине и стамбени ансамбли уносе велике промјене сагледиве из различитих углова и разних даљина.

Због тога се неизбежност њиховог подизања мора довести у директан однос са исто тако оправданим захтјевом за постизање квалитета у овом природном окружују изразитих пејзажних вриједности.⁸

На простору Херцег Новог, како урбаног средишта тако и руралне периферије, успјешна заштита градитељског наслеђа може се постићи примјеном теоријских поставки и практичних рјешења активне заштите у више смјерова: однос изворних рјешења и каснијих преградњи, простора и функција, старог и новог - у непрекидном истраживачком напору.

Санирање конструкција

Захтјеви који се постављају у погледу санирања и асеизмичког ојачања конструкција стварају знатне проблеме настојању да се традиционална архитектура сачува у изворним материјалима и техникама. На основу постављеног задатка да се објекти ојачају против сеизмичких сила до деветог степена, израчунавају се робусне армирано-бетонске конструкције у облику серклажа, стубова, масивних таваница, проширених темеља, армираних торкрет облога камених зидова, дијафрагми и сличних елемената којима се подухватају или замјењују старе структуре.

Да би се остварио такав задатак, у наслијеђеном градитељском фонду споменичких и амбијенталних вриједности, морају се поставити јасни услови и стриктна ограничења са циљем да се физичким ојачањем старих објеката не уништи њихов споменички интегритет. У противном, сви напори и уложена знатна средства постају узалудни са гледишта заштите наслеђа, које и јесте најбитнији циљ оваквих захвата. Иначе, било би једноставније и економичније извести реконструкцију из темеља или подићи новоградњу на истом положају и у сличним облицима. Заштита старе архитектуре грађене у камену не обухвата само укупан габарит објекта и његове фасаде. Она се тиче такође очувања традиционалних материјала и технологија, обраде ентеријера и других елемената и својстава. За то се не може сматрати успјелом она санација која као резултат има ојачани факсимил оригинала, или свођење историјског објекта на фасадне зидове, и тамо гдје је досада био сачуван и унутрашњи склоп. Незадовољавајући резултати постижу се онда када је конструкторски задатак надређен другим дионицама захвата. С тога се при постављању услова за интервенције морају истовремено узети у обзир специфичне околности рада на објектима традиционалне архитектуре.

⁸ Бруно Шишић, Неке пејзажне значајке Боке Которске у свијету туризма, Бока 10/II, Херцег-Нови, 1979, стр. 57-62.

Велики степен ојачања старих камених грађевина може се постићи санирањем њихових конструкција примјеном изворних материјала и ојачања, као што су: презиђивање јако дерутних дјелова; ињектирање растреситих зидних маса; рестаурација оригиналних отвора на положајима гдје су накнадно пробијани велики излози и сл.; постављање челичних затега у нивоу међуспратних таваница и армирано-бетонских серклажа при врху зидова; извођење армирано-бетонских таваница на нивоу гдје је постојао насип и слијепи под; прихватање старих дрвених (касетираних или осликаних) таваница за нове а.б. носаче; проширења темељне стопе.

Све досада наведене мјере могу бити изведене, а да се притом не поремети изворни склоп објекта нити униште елементи ентеријера (како на зидовима, тако и на подовима или плафонима). Уколико се на основу прорачуна покаже да су осим тога потребна и допунска ојачања, она се могу изводити у облику средњих конструктивних зидова који се трасирају на положајима досадашњих преградних или приближно томе. (С обзиром на положај отвора и обраду таваница, не могу се учинити велика помјерања).

Као најмање повољна показује се техника армираног торкрет бетона, којом се облажу камени зидови са једне или са обије стране. Тиме се губе сви подаци које садрже камени конструктивни зидови: конзоле, нише, пила, слојеви старих малтера са декорацијама, трагови разних фаза преградњи и др. Поред наведених недостатака, оваква техника има мањкавости и са гледишта грађевинске физике и хигијене коришћења простора: у бетонским коморама смањена је респирација зидова и таваница, а повећана је кондензација и звучна проводљивост. Оваква техника, међутим налази честу примјену у пројектима и захватима који су заокупљени једностраним задатком физичког ојачавања по сваку цијену. Описане негативне посљедице могу се избјећи или знатно ублажити уколико се пројектни задаци за конструктивну санацију одређују у чврстој повезаности и зависности од услова заштите градитељског наслеђа, посебно споменика културе.

У сваком случају, захвати по асеизмичким нормативима не смију бити априорно надређени, осим осталим околностима очувања објекта као документа градитељства и културе прошлих генерација.

Једна од темељних поставки савремене заштите културних добара, која је истакнута на међународним скуповима, јесте реверзибилност, тј. повратност-могућност да се конструктивни и други елементи уграђени приликом санације, могу једном без посљедица уклонити из старих објеката и земијенити новијим и погоднијим рјешењима.

Овакав став произашао је из разумне претпоставке да ће наука и грађевинска технологија временом овладати таквим материјалима и поступцима, који ће постизати ојачање структуре без уништавања документарних и декоративних квалитета. Међутим, о томе се данас не води ни издалека довољна брига; у старе структуре уграђују се неодвојива ојачања, која блокирају или просто уништавају многе чињенице и доказе о градитељском опису и култури живљења ранијег времена.

У закључку овога поглавља треба још једном истаћи полазни услов и принципијелни став: крајњи циљ захвата на објектима градитељског наслеђа јесте очување њиховог споменичког потенцијала који се испољава у ситуацији, просторном рјешењу, конструктивном склопу, грађевинским материјалима, облогама, пластичној и полихромној декорацији и др. Том интегралном својству споменичког наслеђа мора се прилагодити свака планирана конструкцијска интервенција. Пут да се то постигне налази се у правцу интердисциплинарног тимског рада и активног судјеловања службе заштите споменика културе.

Обрада фасада

Од градње до данас знатан број објеката претрпио је промјене на фасадама, посебно у приземној зони. То је особито случај са зградама подигнутим дуж улица са пословним садржајима. Због настојања да се роба што више изложи погледу потенцијалних купаца, често су отворани широки портали излога на положају два-три мала отвора. Осим што је битно промијенила изглед оваквих махом невеликих кућа, та интервенција довела је до статичког слабљења њихових конструкција. Дотадашње линеарно оптерећење на тло претворило се у концентрисано, што је узроковало накнадна слагања темељног тла, а у неким случајевима и појаву пукотина на фасадним зидовима.

У склопу санационих радова, неопходно је да се изврши рестаурација изворних облика приземних отвора: тиме ће се истовремено повратити поремећена стабилност зграде и обновити њен некадашњи изглед. Оваквим настојањима по правилу се супротставља комерцијани интерес трговине. Међутим, савремено излагање артикала не користи више излог као контактну површину, већ настоји да читаву продавницу аранжира као изложбу. Стога конзервативни начин излагања што већег броја артикала у пренатрпаним излозима треба напустити како због архитектуре, тако и због савремених функција.

За разлику од приземља, спратови су по правилу знатно рјеђе мијењали фасадне отворе. Намјесто тога мијењани су фасадна пластика,

начини фуговања, малтерне облоге или бојени слојеви. Овакве преинаке унијеле су понекада знатне деформације које су помутиле изборни лик pročеља.

Стога се као друга мјера обнове овдје укључује уклањање свих накнадних и исподесних слојева и успостављање јасне слике изворне фазе и потоњих преградњи које се могу вредновати као историјски и градитељски значај.

Током прошлог и овог вијека највише, камена pročеља била су покривена слојевима малтера који је потом бојен.

Но, истовремено било је и таквих градњи којима је малтерна облога саставни дио првобитног рјешења. То су махом зграде подигнуте од почетка 19. вијека на овамо, под утицајем континенталних области које су тада биле под влашћу Аустроугарске. Код таквих случајева, малтерна облога треба да буде сачувана уз разумљиву обнову материјала и бојених премаза. Са грађевина којима је изворно рјешење било са видним фасадним каменом, треба обавезно скинути накнадне малтере. На основу стања камених квадера и фуга, утврдиће се врста и степен потребних радова.

Основни грађевински материјал који је употребљаван, јесте камен кречњак из локалних мајдана који је приклесан са рустичним изгледом фасадних равни. За прагове врата и прозора, за профилисане оквири, камене кордон вијенце, конзоле и декоративну пластику, употребљаване су боље врсте камена са удаљенијих налазишта.

Прије одлуке о начину чишћења фасада, треба узети у обзир слиједеће напомене и упозорења: подаци који се налазе на pročељима старих грађевина, представљају у највећем броју случајева главни ослонац за стилско и хронолошко одређивање архитектуре. Зато морају бити поштеђени посљедица непажње или намјерног уништавања.

У знаке распознавања спадају формат квадера и фактура видних површина; начин услојавања и облици фуга између редова; профили оквира и вијенаца; облици конзола и декоративне пластике.

Од наведених елемената помоћу којих се врши одређивање стилске припадности и временског поријекла, највише су изложени уништавању фактура квадера и малтерне спојнице. У том правцу чине се непотребне и погрешне радње као што су пјескарење или прештоковање лица квадера, обијање фуга, чишћење пластике grubим челичним четкама и сл. Овим се постиже неколико негативних ефеката: губе се у неповрат подаци о изворној архитектури; излажу се убрзаном пропадању дубљи слојеви материјала који је досада био заштићен површинским слојем калцита, који такође чини тзв. патину камена; наношење нових спојница у продужно-цементном малтеру покривају се састави прецизно изведених квадера; конфекцијско фуговање не води

рачуна о разликама у техници које су стари мајстори имали у својој дуготрајној пракси, од прецизних милиметарских спојева квадера до широких дерсованих фуга између рустичних блокова. Намјесто тога, данас се упражњава једна просјечна техника која не води рачуна о упадљивим разликама у „опусу” појединих камених фасада. Као крајњи резултат, јавља се обновљена фасада која није много боље заштићена од атмосферичности, али је због тога изгубила читав низ појединости које су је дефинисале у времену, поријеклу и стилској припадности. Архитектура се своди на временску раван данашњице, у којој је грађевинска „козметика” уништила својеврсни шарм старости и доказе дугог трајања такве архитектуре и тога града.

Да би се избјегле негативне посљедице несмишљеног рада, треба избјећи све поступке који на груби, горе описани начин лишавају објекте њихових архитектонских атрибута. Намјесто тога, чишћење фасада мора се свести на спирање наслага прљавштине без грубих механичких или хемијских средстава. За технику фуговања треба пронаћи податке на самом објекту, с тим што се морају очувати све оригиналне спојнице које су још чврсто везане за подлогу, а обновити само оне које су трошне и напукле.

При том, треба се ослободити заблуде да ће нове продужно-цементне спојнице бити јаче од старих изведених у кречном малтеру. Јер дуги процес везивања учинио је да се кречни малтер у спојницама калцификује и чврсто прионе уз камену подлогу с којом га повезује исти хемијски састав. Код расуђивања да ли треба уклонити старе спојнице или их сачувати, губи се из вида слиједеће сазнање: боље дјелују два међусобно хомогена материјала истог састава и сличних механичких особина, него спој два са неједнаким саставом и различитим степенима еластичности.

Због оваквог неподударња фасадног носача и фуга, односно малтерне облоге у којој постоји велики проценат цемента, догађају се напрстине у тврдим и кртим спојницама кроз које продире вода. Захваљујући водонепропусности таквих материјала, вода која је продрла у зид не може да испари према вани, већ се све више акумулира према средишту зидне масе и унутрашњости објекта. Када се спољашња температура спусти испод нуле, долази до механичког разарања спојница и површинских слојева камена. На тај начин се отварају слаба мјеста за још дубљи продор влаге и појачано дејство разних штетних утицаја. Овакав процес показује да је погрешно убјеђење и пракса примјене јаким цементних малтера, било за фуговање или за облагање.

Лабораторијска и теренска истраживања ових појава у иностранним специјализованим центрима показала су да је примјена добро дозираних и правилно нанесених малтера преко фасада или само спојница, први услов за исправно рјешење. Практика на домаћим

градилиштима потврђује такве ставове. Први услов за отпорност и дуговјечност фасадних материјала јесте њихов састав. Намјесто хидратисаног креча који се данас масовно производи и примјењује, неопходно је користити гашен креч, који има много боља својства постепеног везивања и пластичности. Други основни састојак малтера, пијесак, може бити замијењен мрвљеним каменим агрегатом који по свом кречњачком саставу и по окер тоналитету одговара постављеном задатку. Количина портланд цемента мора бити сведена на минимални проценат који осигурава почетно везивање, пошто је калцификација креча спорија.

Битан предуслов за успјешан резултат је одржавање малтера на фасадама сукцесивним прскањем и заштитом од сунца и наглог губљења влаге. Као најчешћи количински однос цемент: креч: агрегат примјењује се пропорција 1:3:6. У зависности од фактуре која се жели постићи, површина се може вишеструко глачати, или обратно, попрскати крупнозрним пијеском и мрвљеном опеком што даје рустичан изглед.

Осим наведених упутстава која треба да обезбиједе боља својства и повећану отпорност фасадних облога и спојница, мора се обратити пажња и на облике спојница, које чине цјелину са осталим елементима грађитељског опуса. Као што је напријед речено, стари мајстори имали су на располагању репертоар фуговања знатно шири од данашњег. По томе се, поред осталог, могу установити вријеме и стил градње. У овим крајевима посебно се истичу фуге у облику уских истурених трака малтера којима се стварао утисак веће геометријске правилности квадера, слојева и укупног слога. Такве фуге могу се још данас видјети на многим прочељима, особито бољих градњи као што су на пр. барокни капетански палаци, поједине цркве или јавне грађевине. Овакве спојнице морају бити свуда сачуване и прецизно обновљене на мјестима гдје су дотрајале. На жалост, оне се често скидају без стварне потребе. Једино материјални интерес извођача радова или колебљив стручни надзор могу бити разлог да се овако олако поступа и са документима прошлости и са средствима инвеститора која се олако расипају.

Код полихромне обраде омалтерисаних фасада, честа је примјена синтетичких премаза. Послије више година масовне примјене, могу се извести закључци о значајним недостацима таквих поступака (напрслине, љуспање, спирање и сл.). И овдје стоје на располагању два традиционална поступка, који нуде боље резултате. Један се састоји у тонирању малтерне смјесе примјеном каменог агрегата одговарајуће природне боје, чиме је осигурана иста трајност боје и носача. Друга се постиже наношењем минералних пигмената преко влажног тек постављеног малтера, што обезбјеђује хемијску везу подлоге и боје које чине један калцификован слој. Овај начин одговара старој техници ал фреско примијењеној вјековима у зидном сликарству.

Сва наведена упутства произашла на основу традиције, научних истраживања и контролисане праксе, могу се корисно примијенити уз испуњавање неколико услова: да се укључе као обавеза приликом формулисања конзерваторских услова; да се осигура њихова примјена кроз квалификован и досљедан надзор; да се сузбије неуки и профитерски однос појединих извођача којима више одговара масовна примјена рутинских техника без обзира на градитељске традиције краја и споменичке потенцијале објеката. Тек тако избјећи ће се непотребна штета (културно-историјска и економска) која понегдје пријети да се по негативном дејству изједначи се дејством земљотреса.

Праћење збивања на терену током неколико протеклих година не даје права на претјерано задовољство. Санирањем објеката губе се неповратно многи елементи традиционалних градитељских техника. Намјесто њих, примјењују се конфекцијски рецепти, чија ће се неподесност временом све више испољавати. Зато је неопходно да се ове опште одреднице унесу у генерална урбанистичка документа, а из њих у детаљне урбанистичке планове и пројекте.

Кровови

Доминантан покривач старих камених кућа јесте капаница. Њен изворни облик настао ручним радом илиће је сегментаст и мањег формата у поређењу са данашњим индустријским производом. Код данашњих радова неријетко се догађа да се капаница старог формата скида и замјењује новом, која се поред осталог истиче и окерасто-црвеном бојом. На појединим ансамблима историјске архитектуре, посебно оним који се налазе на позицијама гдје је сагледљива „пета” фасада, важно је сачувати, стари покривач покривен тамнијим тоновима који варирају од окера до зелено црних наслага микроорганизама. Пажљивим скидањем и сортирањем материјала са више објеката, може се извршити препокривање макар најстаријих и највриједнијих грађевина. Израдом одговарајућих подлога са хидроизолацијама данас се постиже потпуна заштита од продора воде, вјетра и термичких утицаја. У не малом броју случајева, капаница се замјењује медитеран цријепом или другим сличним покривачима. У ситуацији каква је на тржишту, ова пракса мора се прихватити на еластичан начин, водећи рачуна о старости зграда, техници обраде pročеља и споменичкој вриједности.

Древни покривачи од сламе или камених плоча могу се и сада наћи по селима на обронцима Орјена. На локалитетима гдје се слојевит камен још вади, камене сеоске куће се још увијек препокривају каменом. Но, таква пракса није досљедна, па се упоредо јављају и шире индустријски елементи као што је фалцовани цријеп или чак салонит. У сеоским амбијентима и горском пејсажу овакве мјешавине знатно

више одударају у општој слици краја него у непосредној околини града. Појачаним теренским надзором треба спријечити самовољно уништавање камених покривача. Заузврат мора се помоћи власницима кућа да добаве камене плоче и тако изврше нужне поправке оштећених или дотрајалих кровних покрива.

Један од елемената архитектуре кровова који карактерише области Боке јесу виђенице, које су рађене у разноврсним облицима: од малих отвора за свијетло и вентилацију, до већих прозора декоративних облика. При данашњој масовној обнови, јавља се опасност да се такви елементи униште или преиначе у форме потпуно неприлагођене традицији овог краја. У објектима гдје се досадашњи тавани претварају у стамбена поткровља, мора се нормално прилагодити данашњим стандардима у погледу свијетла и вентилације. Зато је потребно дозволити отварање нових виђеница и на положајима гдје раније нису постојале. Не може се сасвим искључити ни примјена савремених кровних прозора у равни покривача, с тим што се за овај тип могу одабрати мање истакнуте локације и грађевине које нису под режимом најстроже заштите.

Стари димњаци са једним или више канала имају главе обликоване тако да могу спријечити повратно дејство јаког вјетра. Приликом земљотреса, такви димњаци су добрим дијелом или порушени или јако оштећени, па масовно нестају са кровова кућа, како у Старом граду, тако и у околини. Приликом израде конзерваторских услова и пројеката обнове, треба заштитити и обновити у сваком случају највриједније примјерке димњака који чине особеност камених зграда и амбијента. Са друге стране, мора се обуздати пракса подизања најразноврснијих димњака са „декоративним” главама које су предмет импровизација и приватних укуса. Као превентивна мјера могла би послужити израда каталога са разним типовима традиционалних димњака из којих би се реализовали погодни примјерци.

Стални мотив на pročељима камених здања били су капци са фиксираним дашчицама (шкуре) или са покретним (гриље). Они су својим истакнутим положајем постали значајан мотив фасада и читавих уличних фронтана и тргова. Истовремено, нису изгубили велику употребну вриједност у крајевима са јаким сунцем, снажним вјетровима и знатним температурним разликама. Зато дрвене капке треба обавезно обнављати на мјестима гдје су и до сада постојали.

Такође и на новоградњама намјесто уграђених ролетни.

У некадашњој пракси примјењивана је тамно-зелена боја за капке и свјетлија за унутрашњу столарију. Овакав однос боја треба и надаље задржати уз претходну импрегнацију дрвета против разних агенаса, као што су: влага, гљиве, топлота, црвоточина и сл.

Данашње настојање да се приземља зграда оспособе за разноврсне трговине, занате, сервисе, угоститељство и туризам намеће оправдану потребу постављања фирми и других натписа. У том погледу, неопходно је утврдити општа начела и ограничења која би важила за све случајеве и просторне јединице, док би се специфичне појединости утаначиле кроз детаљне урбанистичке планове и појединачне пројекте. Као општи услов, требало би усвојити начело да се на фасадне зидове не постављају никакве табле са натписима, рекламама и сл.

Обавезни текст фирме и нужна обавјештења могу се уградити у портал, дуж подеоне греде излога, на површини стакла и на сличним површинама иза равни излога.

Свијетлеће рекламе не могу имати мјеста на каменим прочељима историјских грађевина, као ни пластичне кутије од перспекса са натписима у боји и сл.

Кроз сарадњу са комуналним организацијама, може се потпуно избјећи уградња кабловских глава за електричне прикључке на подземну мрежу. Прави положај оваквих спојева јесу улазни ходници какве има готово свака стара кућа у граду и околини.

Ентеријери

Највећи број историјско-стилских ентеријера које треба заштити налази се у црквеним објектима. У најстаријим сакралним грађевинама посебно су значајни остаци фресака на сводовима, зидовима у олтарним апсидама и другим положајима. Зидних слика има и у појединим црквама каснијег поријекла. Други значајан споменички корпус чине иконостаси, чији су аутори били познати живописци свога времена. Осим фресака и иконостаса, овамо спадају и дјелови црквеног намјештаја и обредних предмета, који се по закону сматрају саставним дијелом непокретне споменичке цјелине.

У профаним грађевинама много је мање сачуваних елемената ентеријера. Но, то је само разлог више да се овакви ријетки и махом скромнији дјелови архитектонске и декоративне обраде спасу потпуног нестајања, које им пријети у току обимних радова. Над приземним и полуукопаним просторима, постоје сводови од камена или опеке, омалтерисани или грубо фуговани. Између појединих етажа су дрвене таванице, чији су старији типови са конзолама и зидним подвлакама. Код бољих рјешења, таванице су могле бити касетиране и украшене сликаним мотивима. Барокизирани облици имају лучне прелазе између плафона и зидова са плитким профилацијама у малтеру и полихромном обрадом. Овај облик одржао се и током 19. вијека са „молерајем” који је покривао широке површине орнаментима и биљним мотивима. Данас се приликом санационих радова може наићи на такве ентеријере у којима су видни, или покривени накнадним премазима, описани

декоративни мотиви. Очуване остатке треба обавезно испитати и валоризовати, јер крајњи закључак може битно утицати на избор метода конструктивног ојачања. Код оваквих ентеријера, техника армираног торкрет бетона којим се обухватају камени зидови потпуно је неприхватљива.

У великом броју објеката традиционалног градитељства, постоје више у масивним каменим зидовима конзоле као дјелови старијих таваница, камени рустични плочници по конобама, улазним ходницима; степеништа (и балкони) са гвозденим оградама израђеним у декоративним облицима (ливене или коване). Код објеката боље обраде, наилази се на стару столарију, прозоре и врата са дрвеним профилисаним облогама у дебелим зидовима и на крилима. Слично фасадним порталима и оваква унутрашња врата треба гдје год је могуће сачувати, било као изворни податак о некадашњим столарским облицима и техникама, било као узорак за репродукцију. У данашње вријеме, на жалост пречесто, елементи старих ентеријера завршавају или на шуту или се препродају за поновну примјену у новоградњама. Тиме се све више осиромашују и стерилизују стари ентеријери, а историјски објекти свде на главна pročеља.

У току претходних истражних радова на објектима, морају се извршити детаљни прегледи, сондирања и проучавање узорака некадашње обраде ентеријера. И у случајевима гдје се због недовољности остатака или других разлога покаже да обнова ентеријера није могућа, овакви фрагменти имају документарну вриједност за даља синтезна истраживања. Поједини елементи могу бити поновно уграђени на подесним мјестима у истом објекту, или када је по сриједи високовриједан рад, пренијети у музеј. У сваком случају, неопходан је редован и појачан надзор током санационих радова, јер се управо највише уништавају дјелови ентеријера, из незнања и нехата.

Приликом обраде урбанистичко-техничких услова за појединачне објекте, морају се обавезно укључити и конзерваторска упозорења и захтјеви који се односе на елементе и вриједности ентеријера у историјским грађевинама.

Svetislav VUČENović

SUMMARY

After the intense earthquake in 1979, which hit a large region of Montenegro, in particular its Coast, a systematic preparation of renewal started. First the evaluation of the degree of damage and need for restoration work was carried out in settlements and on buildings. The next step was the research of architectural heritage with the aim to incorporate the results in the plan documentation (landscape, master and detailed town plans and building projects) for the work.

In Herceg Novi the first research began in 1982 in the Old Town. The statements on the need of protection were incorporated in the Detailed Town Plan and published in this magazine (no. 20). In 1985 the observation of the whole territory of the Municipality was carried within the creation of the landscape and master town plan. Herewith a part of the study of the material on the principle issues of the restoration of the architectural heritage is published.

The paper presents: 1) Urban development and architectural heritage , 2) Protection modalities. The third part – Documentation on landscape units will be published in a separate contribution.